

ارزیابی تأثیرات اجتماعی

سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها

دکتر محمد فاضل

انتشارات تپسا

به نام آنکه جان را فکرت آموخت
چراغ دل به نور جان برافروخت

سرشناسه	:	انسان، ۵۳ -
عنوان و نام پدیدآور	:	ارزیابی تأثیرات اجتماعی: سیاستها، برنامه‌ها و طرحها: نویسنده: محمد فاضلی: به سفارش: درس: اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
مشخصات نشر	:	تهران: تیس، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری	:	۳۷۲ ص: جدول و نمودار
فروست	:	نگاشت شهر: ۱۹
فروست	:	فرهنگ و اجتماع: ۸
شابک	:	۱۰۰۰۰۰ ریال: ۷-۱۰-۶۲-۸-۶
وضعیت فهرست‌نویسی	:	فیبیا
یادداشت	:	چاپ قبلی جامعه‌شناسان، ۱۳۸۹.
موضوع	:	برنامه‌ریزی اجتماعی - ارزشیابی
موضوع	:	رشد اجتماعی - ارزشیابی
موضوع	:	تحولات اجتماعی
شناسه افزوده	:	شهرداری تهران: اداره کل مطالعات اجتماعی و فره
رده‌بندی کنگره	:	۱۳۹۱ ۴ الف ۲۵ / ف ۲۸ HN
رده‌بندی دیویی	:	۳۶۱/۲۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۲۹۴۵۷۲۸

معاونت امور اجتماعی و فرهنگی
اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی

ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها

نویسنده: دکتر محمد فاضلی

سفارش‌دهنده: اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران

مدیر تولید: سید محمدرضا بهلول

چاپ اول، زمستان ۱۳۹۱ *

شماره نشر: ۲۸

ویراستار: آرزو انواری

نمونه‌خوان: زهیر ابراهیم‌زاده

طراحی جلد: مهران مستوی

لیتوگرافی: کارا

چاپ: دالاهو

صحافی: کیمیا

ناظر فنی چاپ: مصطفی شریفی

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۶۶۲-۱۰-۷

همه حقوق چاپ و نشر این اثر محفوظ است

استفاده از مطالب یا ذکر منبع بلااشکال است

انتشارات تیسّا

تهران، میدان بهارستان، خیابان ظهیرالاسلام، پلاک ۶ واحد ۳، تلفن: ۳۳۹۹۹۴۲۲، ۳۳۹۹۲۴۷۰

www.Teesa.ir

ITeesa@mail.com

فهرست

۹	مقدمه
۲۱	دییاجه‌ای بر دین‌شناسی
	توسعه پایدار و ارزیابی تأثیرات اجتماعی
۳۱	فصل اول: نگاه کل‌نگر به توسعه
۳۲	رشد اقتصادی به مثابه توسعه
۳۸	به‌سوی توسعه پایدار
۴۳	صورت‌های پایداری
۴۳	پایداری اقتصادی
۴۴	پایداری زیست‌محیطی
۴۵	پایداری انسانی
۴۶	پایداری اجتماعی
۴۹	پایداری سیاسی امنیتی
۵۰	پایداری منافع محلی
۵۱	برنامه‌ریزی فرابخشی
۵۲	جلب و تداوم مشارکت مردم
۵۱	نتیجه‌گیری
۵	فصل دوم: توسعه شهری پایدار
۵۹	کیفیت زندگی
۶۳	شهر و عدالت اجتماعی
۷۰	تأثیرات اقدامات توسعه شهری
۷۵	نتیجه‌گیری

۷۷	فصل سوم: ارزیابی تأثیرات اجتماعی چیست؟
۷۸	تعریف انا
۸۴	تحول و توسعه انا
۸۷	ویژگی‌های انا
۹۴	اصول انا
۹۷	انا و اشکال دیگر ارزیابی توسعه
۱۰۰	گونه‌شناسی تأثیرات
۱۱۶	عرصه‌های مطالعات انا
۱۱۹	مراحل انا
۱۲۸	نتیجه‌گیری

روش‌شناسی مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی

۱۳۲	فصل چهارم: آماده‌سازی برای انا
۱۳۲	ارزیابی نیاز
۱۴۳	تکنیک‌های ارزیابی نیازشارکتی
۱۴۷	خروجی ارزیابی نیاز
۱۴۸	ارزیابی نیاز به انا
۱۵۵	توصیف اقدام توسعه‌ای
۱۵۷	وضع موجود
۱۵۹	وضع مطلوب
۱۶۰	شکاف‌های وضع موجود و مطلوب
۱۶۰	شناسندگان فاصله‌ها
۱۶۱	شیوه کاستن از فاصله‌ها
۱۶۵	داده‌ها برای توصیف اقدام
۱۶۷	نتیجه‌گیری
۱۷۲	فصل پنجم: اجرای مراحل ارزیابی: دامنه‌یابی
۱۷۲	دامنه‌یابی
۱۷۵	جایگاه نظریه در انا
۱۸۴	مرزهای جغرافیایی مطالعه
۱۸۷	شناخت ذی‌نفعان مهم
۱۹۴	عرصه‌های تأثیرگذاری

۲۰۰	متغیرهای اتا
۲۰۴	شناسایی تأثیرات احتمالی
۲۰۶	نتیجه‌گیری
۲۰۸	فصل ششم: اجرای مراحل ارزیابی: داده‌ها و برآوردها
۲۰۸	اتا و نظرسنجی
۲۱۱	جمع‌آوری داده‌های پایه‌ای
۲۱۳	تهیه گزارش تاریخی
۲۱۳	داده‌های ثانویه
۲۱۵	تولید داده
۲۱۷	نتیجه جمع‌آوری داده‌های پایه‌ای
۲۱۷	برآورد تأثیرات احتمالی
۲۲۲	تکنیک‌های برآورد و پیش‌بینی
۲۲۳	روش تطبیقی
۲۲۶	روش ضرب‌های جمع‌بندی
۲۲۸	روش‌های آینده‌پژوهی
۲۳۱	سناریونویسی
۲۳۸	برآورد آینده قطعی
۲۳۸	روندبانی
۲۳۹	شییه‌سازی
۲۴۰	تحلیل نهادی
۲۴۲	پژوهش‌های پیمایشی
۲۴۳	برآورد تأثیرات در شرایط عدم اقدام
۲۴۵	جمع‌بندی برآورد تأثیرات
۲۴۶	گزینش تأثیرات مهم
۲۵۱	ارزیابی گزینه‌های جایگزین
۲۵۶	فصل هفتم: تعدیل، جبران و نظارت
۲۵۶	تعدیل و جبران
۲۵۸	اصول اقدامات حامیان
۲۶۴	اصول اقدامات اجتماع میزبان
۲۶۷	کیفیت پیشنهادهای تعدیل و جبران
۲۶۹	طراحی نظام اجرا و نظارت

۲۷۶	نتیجه‌گیری
۲۷۸	فصل هشتم: ماهیت مشارکتی اتا
۲۷۹	اتای مشارکتی
۲۸۳	اتا و عقلانیت دموکراتیک
۲۸۸	آسیب‌های مشارکت
۲۹۴	فصل نهم: چالش‌ها و فرصت‌های توسعه اتا
۲۹۵	موانع توسعه اتا
۲۹۸	زمینه‌های حقوقی - قانونی
۳۰۲	ایمان در نظام علمی
۳۰۳	کیفیت گزارش‌های اتا
۳۰۵	محدود کننده‌های کشورها
۳۰۶	انواع پروژه‌های اتا
۳۰۷	طرح‌های توسعه اتا
۳۰۸	تکنیک‌های توسعه اتا
۳۰۹	ضعف پژوهش کیفی در ایران
۳۱۰	فقدان مطالعات پیش از گذشت
۳۱۱	ضعف پژوهش بین‌رشته‌ای
۳۱۱	خطر دولتی شدن اتا
۳۱۲	فقدان مطالعات پس از اجرا
۳۱۳	نظام ارزش‌های اجتماعی
۳۱۴	فرصت‌های توسعه اتا
۳۱۵	پیشنهادهایی برای توسعه اتا
۳۱۸	سخن آخر: اتا به مثابه ینش جامعه‌شناختی
۳۲۴	ضمائم
۳۶۰	کتابنامه

بیش از یک‌دهه قبل و زمانی که هنوز دههٔ جهانی توسعهٔ فرهنگی به پایان نرسیده و اشتیاق به انتشار نظری دربارهٔ توسعهٔ فرهنگ‌مدار بسیار بیشتر بود، ناشر کتاب راهبردهای عملی توسعهٔ فرهنگی (یونسکو، ۱۳۷۹) از من خواست تا عبارتی برای پشت جلد کتاب بنویسم که راهنمای خریداران کتاب برای پی‌بردن به محتوای آن باشد. برداشت خودم از اغراض مدافعان توسعهٔ فرهنگی را در این عبارت خلاصه کردم و در پشت جلد نوشتم.

توسعه، واقعیتی چندبعدی و بی‌گمان محصور در دایرهٔ ارزش‌هاست. عاملانش مردم‌اند و گسترهٔ نیازمندی‌های رفاهی همین مردم است که جهت و محتوای توسعه را تعیین می‌کند. در زمرهٔ مقولات کیفی است و «شهوت افزودن شاخص‌های کمی» گاه فریبی بیش نیست. غایت توسعه، شادی و شادی پیوستاری از بهره‌مندی مادی تا تعالی معنوی، تا عرفان، تا لذت پایبندی به ارزش‌های انسانی، تاریخی و فرهنگی است. توسعه،

ریشه در سنت دارد؛ آن هم سنت به معنای شناختی آگاهانه از عناصر اصیل تاریخ، فرهنگ، محیط‌زیست، دانش و احساس یک ملت و توسعه در خدمت ماست و نه ما قربانی بدل‌های کاذبی از آن.

این کتاب، تلاش برای شرح و بسط این ایده و شناسایی ابزارهایی برای نیل به سوی توسعه‌ای است که موصوف چنین وصفی باشد. توسعه تا زمانی که با اهدافی کمی و برای رسیدن به سطوح بالاتر رشد اقتصادی تعریف می‌شود و ارقام نرخ رشد درآمد سرانه، تولید ناخالص ملی و میزان مایه‌گذاری، تنها شاخص‌های سنجش توسعه بودند، به ابزارهای بسط یافته در علم اقتصادی برای برآورد اثرات خود مجهز بود؛ لیکن قریب سه دهه است که برداشت‌های متفاوتی از توسعه مواجه هستیم که معنای دیگر، بر مبنای آن رقم زده‌اند، اگرچه هنوز عرصه جولان برداشت‌های صرفاً اقتصادی از توسعه، وسیع است. این کتاب نشان می‌دهد که اگر مفهومی انسانی‌تر از توسعه در طول سه دهه گذشته بسط یافته و دلالت‌ها ناشی از این مفهوم جدید، دغدغه‌های دیگری برای تحلیل توسعه ایجاد کرده است، چگونه می‌توان ابزاری برای حرکت به سوی تحقق دلالت‌های این مفهوم جدید تدارک دید و فاصله وضع موجود را با آنچه مطلوب است برآور کرد.

فصل اول نشان خواهد داد که سیر تاریخی مفهوم توسعه به جایی رسیده که نه تنها شاخص‌های کمی اقتصادی، بلکه محیط‌زیست، ویژگی‌های جمعی اجتماع معرض توسعه، روابط اجتماعی انسان‌ها، داوری مردم درباره اقدامات توسعه‌ای، تاریخ و هویت انسان و جامعه، یعنی همه عناصری که اسباب شادی انسان - در مفهومی گسترده - را فراهم می‌سازند، در تعریف این مفهوم و شکل دادن به هرگونه داوری

درباره تأثیرات آن سهیم شده‌اند. به این ترتیب مشخص می‌کنیم که درباره چه چیزی سخن می‌گوییم و بر چه اساسی به ارزیابی توسعه و تأثیرات آن می‌پردازیم.

فصل دوم به دنیای شهر، قدم می‌گذارد. چنددهه از زمانی که شهر، تنها کالبدی فضایی تلقی می‌شد گذشته است. شهر مدت‌هاست که آرام‌نگی خود با جامعه را بروز داده و تلقی‌ای غیرفضایی و بیشتر اجتماعی از توسعه شهری آشکار شده است. شهرهای ناپایدار و گرفتار در انواع دیوارهای سال‌هاست که ناکارآمدی نگاهی از موضع کالبد فضایی را جلوه‌گر کرده‌اند و ناگزیریم جایگاه انسان، مفهوم‌ها و ارزش‌هایش را در شهر ببینیم.

فصل دوم، محصول تحلیل ضرورت‌های کاربردی و نظری است. ابتدا، به هنگام نگارش این کتاب، تا آن بود تنها راهنمایی برای اجرای تحقیقات «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» طرح‌های توسعه و اقدامات عمرانی شهرداری‌های نوشته شود؛ ولی مثل بسیاری از ایده‌های دیگر متحول شد و به قالب کنونی درآمد. تعریف ابعاد اجتماعی شهر، تدوین چهارچوبی برای نگرش اجتماعی به توسعه شهری و تأثیرات آن برای چنان کاربستی ضروری می‌نمود. از سوی دیگر، شهر، کانون زندگی اجتماعی مدرن است و نمی‌توان توسعه را بدون در نظر گرفتن شهر و طرح‌های توسعه شهری تصور کرد. جورج زیمل معتقد بود «شهر مدرن یک کالبد است فضایی با نتایج جامعه‌شناختی نیست؛ بلکه هویتی جامعه‌شناختی است که به نحو فضایی شکل گرفته است» (پاکاک، ۱۳۸۱: ۲۴). این هویت جامعه‌شناختی، ناگزیر بازتاب بسط ایده‌های ما درباره زندگی اجتماعی نیز خواهد بود و پرداختن به آن، محمل مناسبی برای پیگیری ایده‌هایی است که در فصل اول درباره معنای جدید توسعه بیان می‌شوند.

از همین رو فصل دوم، مقولات پایداری، کیفیت زندگی، عدالت اجتماعی و تأثیرات اجتماعی اقدامات توسعه‌ای در محیط‌های شهری را بررسی می‌کند. طرح این مباحث در فصل دوم بیشتر مدخلی برای طرح مسئله‌ای مهم، یعنی ضرورت بررسی ابزارهایی است که به ما امکان می‌دهند ملزومات توسعه پایدار را بررسی و تحلیل کنیم.

فصل سوم به مقدمات بحث درباره دانش «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» می‌پردازد. اگر توسعه پایدار مطلوب باشد، آنگاه به ابزارهایی نیاز داریم که به کمک آنها بتوانیم نشان دهیم الزامات سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌هایی که قصد دارند توسعه پایدار را محقق سازند، چیست. هر حوزه از دانش می‌تواند سهمی در تدارک دیدن ابزارهای تحلیل پایداری داشته باشد. ادبیات علوم اجتماعی نیز می‌توانند بر اساس دیدگاه خود و همچنین تعامل این رشته‌ای، سهمی بسزا در این میان ایفا کنند. حوزه تحقیقاتی «ارزیابی تأثیرات اجتماعی»^۱ از دل کاربری نظریه و روش علوم اجتماعی در تحلیل سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه پدید آمده است. فصل سوم، چستی این دانش، تاریخچه مختصری از تکوین و بسط آن، عرصه‌های انجام مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی و تأثیراتی را که پیامد اقدامات توسعه‌ای می‌تواند و به محتاج به مطالعه ارزیابی تأثیرات اجتماعی هستند و جایگاه نظریه در ارزیابی تأثیرات اجتماعی را بررسی می‌کند.

این کتاب در کنار تلاش برای نگرستن از زاویه‌ای خاص به مقوله پایداری توسعه و معرفی یکی از ابزارهای علمی موجود برای ارزیابی ملزومات اجتماعی توسعه پایدار، با هدف فراهم آوردن نوعی وحدت رویه در کاربرد مفاهیم و همچنین روش‌های اجرای مطالعات ارزیابی

تأثیرات اجتماعی، تدوین شده است. عبارت مخفف SIA را به جای عبارت Social Impact Assessment در زبان انگلیسی به کار می‌برند. این ترکیب سه حرفی مخفف، ضمن تسهیل در کاربرد عبارت، نقشی نیز در ایجاد وحدت رویه در کاربرد این مفهوم داشته است. ما نیز از واژه «اتا»^۱ به عنوان مخفف مفهوم «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» استفاده می‌کنیم. ویژه در فصل سوم به بعد این ترکیب مخفف جایگزین عبارت «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» می‌شود.

فصول اول، دوم و سوم، بخش نخست این کتاب را تشکیل می‌دهند. این بخش به مجموع، توسعه پایدار، توسعه پایدار در محیط شهری و در نهایت آتا به نزله فلس و ابزار تحلیل اجتماعی توسعه پایدار و الزامات آن را معرفی کرد و زمینه‌های بحث درباره بخش دوم، یعنی روش‌شناسی انجام مطالعات آتا را فراهم می‌کند. قسمت پایانی فصل سوم، طرحی از مراحل متوالی مصاحبات آتا ارائه می‌کند که مبنای توالی و الگوی روش‌شناختی مد نظر این کتاب نیز است.

فصل چهارم، سه مرحله «ارزیابی نیاز»، «ارزیابی نیاز به آتا» و «توصیف اقدام توسعه‌ای» را که روی هم، بخش کارشناسی برای ارزیابی خواننده شده‌اند معرفی می‌کند و در اصل سه مرحله از الگوی ۱۱ مرحله‌ای ارائه‌شده برای مراحل متوالی آتا را تشریح خواهد کرد. فصل

۱. این عبارت مخفف را نخستین بار در کارگاه‌های آموزشی که با کمک دفتر معارف اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران در مردادماه ۱۳۸۸ درباره «ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها» بر پا شد، به حاضران در کارگاه معرفی کرده و به کار بردیم. گسترش سریع این مفهوم و کاربرد آن حتی در سایت‌های اینترنتی نشان داد که کاربرد آن، چیزی بیش از صرفه‌جویی در بیان یک عبارت طولانی است. این ترکیب مخفف، نوعی هویت خاص ایجاد کرد که برای تعریف و بسط یک حوزه نوپا در کشور، موهبتی تلقی می‌شود. این عبارت، هدف وحدت رویه در کاربرد مفاهیم و نهادینه کردن ارزیابی تأثیرات اجتماعی در ایران را تسهیل کرده است.

پنجم، یکی از مهم‌ترین مراحل اتا یعنی «دامنه‌یابی» یا تعریف ابعاد مختلف حدود و مرزهای مطالعه اتا را به تفصیل بررسی می‌کند. فصل ششم، مراحل «جمع‌آوری داده‌های پایه‌ای»، «برآورد اولیه تأثیرات» و «گزینش تأثیرات مهم» اقدامات توسعه‌ای را تشریح می‌کند. این فصل در واقع شرحی است درباره اینکه چگونه می‌توان بر مبنای داده‌های جمع‌آوری‌شده، برآوردهای صورت گرفته و مطالعاتی که درباره برخی از بهترین تأثیرات احتمالی اقدامات توسعه‌ای صورت می‌گیرد، گزینه‌های مختلف اقدام را که پیش‌رو قرار دارند، ارزیابی کرد.

فصل هفتم، بخشی دیگر از یک مطالعه اتا را تشریح می‌کند که بیشتر ناظر بر به دست آوردن یافته‌های آن است. درنهایت هر مطالعه اتا باید پیشنهادی برای تقویت پیامدهای مثبت یک اقدام توسعه‌ای و کاستن از عواقب منفی آن ارائه دهد. به علاوه، فقط پیشنهادات کافی نیستند؛ بلکه بنا بر اندازه و گستره اقدامات توسعه‌ای، ارائه سازوکارهایی برای اجرای پیشنهادات و نظارت بر اجرای پیشنهادات نیز ضروری است. فصول بخش دوم کتاب می‌کوشند تا نقیصه عمده کتاب‌های موجود را که تقریباً فقط به سرفصل‌های روش‌شناسی مطالعه اتا اشاره می‌کنند، تا حدودی رفع کنند.^۱ اما قطعاً این هدف، در یک کتاب دست‌یافتنی نیست. تشریح برخی از تکنیک‌هایی که در مطالعات اتا کاربرد دارند به متون و حتی تخصص‌های جداگانه‌ای نیاز دارد که کوشش ششمین‌های کار در این حوزه‌ها تصریح شود.

بخش سوم و پایانی کتاب، به یکی از مبانی بسیار مهم اتا، یعنی مشارکت و همچنین چالش‌ها و فرصت‌هایی که پیش‌روی توسعه اتاست

۱. استولپ این ویژگی را در خصوص عمده کتاب‌های نوشته‌شده در کشورهای توسعه‌یافته نیز صادق می‌داند (استولپ، ۱۳۸۸: ۳۱۴).

می‌پردازد. هر مطالعه‌ی اِتا نیازمند جلب مشارکت کسانی است که تحت تأثیر سیاست، برنامه یا طرح توسعه‌ای تحت مطالعه قرار می‌گیرند. برخی متون جلب مشارکت این گروه را که ذی‌نفعان خوانده می‌شوند، نخستین مرحله‌ی اِتا دانسته‌اند. ما در الگویی که برای تدوین این کتاب در نظر گرفتیم، بحث مشارکت را به دلیل اهمیت آن در فصل جداگانه‌ای گجاندایم و به‌نوعی آن را نه مرحله‌ای از مراحل، بلکه بستر کلی اجرای همه مراحل اِتا دانسته‌ایم. اِتا رویکرد، روش و ابزاری مشارکتی است و نمی‌توان یک مرحله جلب مشارکت عمومی برای آن قائل شد، بلکه باید مشارکت را تار و پودر و بستر تحقق آن دانست.

فصل دوم از بخش پایانی کتاب تحت عنوان «چالش‌ها و فرصت‌های توسعه اِتا» به بررسی برخی مسائل نظیر موانع توسعه اِتا به‌ویژه در ایران، سازوکارهای نهادهای گردن اِتا و کاستی‌های متداول مطالعات موجود اختصاص یافته است؛ البته باید خاطر نشان کرد که اِتا دانش، روش و ابزاری نوپا در ایران است. هنوز مطالعات آن گسترش نیافته و از همین رو بخش مهمی از چالش‌ها فرصت‌هایی که در عمل آشکار می‌شوند، روشن نشده است. گفتاری در باب اِتا و مفهوم بینش جامعه‌شناختی سی رایت میلز، پایان‌بخش این بخش است. کتاب شامل بخش پیوست‌ها نیز هست که نمونه‌هایی از مطالعات موردی و شاخص‌ها و متغیرهایی که برای اِتا از آنها استفاده می‌شود را در بر گرفته است. از آنجا که کتاب به منزله راهنمایی برای انجام مطالعات اِتا تدوین شده است، کوشیده‌ایم تا پیوست‌های آن نیز زمینه‌های کاربردی آن را تقویت کند.

پیوست شماره پنج که کوشش شده در آن نکاتی در خصوص نظارت بر مطالعات اِتا ارائه شود، از اهمیت خاصی نسبت به بقیه

برخوردار است. اما به‌مانند هر مطالعه دیگری، باید تحت نظارت باشد و بعد از انجام گرفتن مطالعه، از سوی ناظر یا ناظرانی که از ابتدا مطالعه را زیر نظر داشته‌اند، ارزیابی شود. معیارها و اصول نظارت بر مطالعات اما نیز در این پیوست بررسی شده است.

بیان یک نکته در خصوص اهمیت نظارت بر انجام مطالعات اما بسیار ضروری است. اما اگرچه برآمده از دل علوم اجتماعی و دانشی گذشته‌ای است، لیکن در ترکیبی جدید و با مقاصد نظری و کاربردی خاص خود به‌تازگی در ایران به کار گرفته می‌شود. آینده این حوزه از مطالعات بین‌شته‌ای توسعه را شیوه مواجهه محققان اما با آن تعیین می‌کند. واقعیت این است که مشاوران فنی و مجریان اقدامات توسعه‌ای هنوز نگرش کمی‌نگارانه بسیار ساده‌انگارانه نسبت به عامل‌های اجتماعی مؤثر بر اقدامات توسعه‌ای دارند و هنوز مقاومت‌های جدی در برابر استفاده از اما برای در نظر گرفتن متغیرهای اجتماعی در اقدامات توسعه‌ای وجود دارد. اما در نظر این گروه، فعالیتی زمان‌بر و هزینه‌زاست که فایده خاصی بر آن مترتب نیست. اگرچه در واقع هزینه مطالعات اما در خصوص طرح‌های عمرانی یا سیاست‌هایی که اعمال می‌شوند در مقایسه با هزینه اجرایی خود این طرح‌ها و سیاست‌ها، بسیار کوچک و حتی قابل چشم‌پوشی است. کیفیت انجام مطالعات اما مشخص می‌کند که این نگرش، سبب ممانعت از تداوم مطالعات نخواهد شد یا آنکه تمایل به آن و بهره‌گیری از دستاوردهایش افزایش خواهد یافت.

محققان اجتماعی و عمل‌ورزان اما می‌توانند با انجام تحقیقاتی ضعیف و بدون روش‌شناسی مدون، سبب دل‌زدگی مجریان اقدامات توسعه‌ای از اما و تأیید فرضیه زمان‌بری و هزینه‌زایی بیهوده این مطالعات شوند، یا آنکه با انجام تحقیقاتی روشمند و توأم با در نظر گرفتن

ملاحظات کاربردی، راه را برای تقویت اتا در ایران بگشایند. نگارنده امیدوار است این کتاب، سهمی در تعریف و تدقیق اتا و ممانعت از دچار شدن آن به سرنوشت بقیه انواع مطالعاتی که برای مدتی توجه‌ها را جلب می‌کنند و در نهایت کنار نهاده می‌شوند، داشته باشد.

در این کتاب کوشیده‌ام تا اهم ایده‌ها و روش‌های به‌کاررفته در ارزیابی تأثیرات اجتماعی را که در جهان از آنها استفاده شده است را تا حد ممکن پیش‌روی خواننده تصویر کنم. به جرئت می‌توان گفت هیچ اثر مهمی در زمینه ارزیابی تأثیرات اجتماعی از محدوده بررسی بیرون نمانده است. همچنین پوشش شده است رویکردی روش‌شناختی به اتا و تلاش برای تدوین روش‌های واحد برای این‌گونه مطالعات، به بهای دورماندن از مباحث و ناکی‌های نظری که پشتوانه اتا هستند تمام نشود.

این کتاب توانمندی‌های اتا را معرفی می‌کند، اما چنان‌که در آخرین بخش کتاب به تفصیل بیان شده است، توسعه اتا با موانع بسیاری نیز روبه‌روست. اتا برای پرداختن به بسیاری از مشکلات، برنامه‌ریزی و عملیات توسعه، کارآمد است، اما ارائه جلوه‌ای غیر واقعی و اغراق‌آمیز از آن، جز ناامیدی زودهنگام از دستاوردهای آن نمی‌تواند ایجاد داشت. اتا بخشی از خرد انتقادی است و البته علاوه بر نقد توسعه، ابعاد ایجابی حرکت به سوی وضعیتی بهتر را نیز آشکار می‌کند. ناگزیر همانند هر اندیشه و ابزار دیگری، در تعاملی پیچیده با ارکان مختلف جامعه خود عمل می‌کند و بسیار مهم است که قضاوت درباره قوت یا ضعف‌های آن، بر بستر جامعه‌ای که اتا قرار است در آن عملی شود انجام شود.

بیان دو نکته در خصوص عنوان کتاب و مثال‌های مندرج در آن نیز ضروری است. ارزیابی تأثیرات اجتماعی در همه اقدامات توسعه‌ای اعم

از سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها، ضرورت و کاربرد دارد. من در سراسر این کتاب نیز بر این نکته تأکید کرده و کوشیده‌ام روش‌شناسیِ اِتا را چنان ارائه کنم که بتوان بر مبنای آن تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها و برنامه‌ها را نیز ارزیابی کرد. لیکن، درنهایت این کتاب به‌گونه‌ای سامان یافته که مثال‌های ارائه‌شده و نوع طرح مباحث، زمینه بیشتری برای تناسب این کتاب با ارزیابی تأثیرات اجتماعی طرح‌های توسعه فراهم آورده است؛ از این‌رو اگرچه در ابتدا عنوان «ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها» انتخاب شد، اما درنهایت به‌عنوان «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» اکتفا شده است تا کتاب مدعایی بیش از آنچه در آن است نداشته باشد.

مندرجات فصول دوم احتمالاً این انتظار را در خواننده ایجاد می‌کند که در ادامه کتاب نیز همه مطالب، بر محور توسعه پایدار شهری سامان یابد و به‌ویژه خواننده انتظار است با همه مثال‌ها و نمونه‌های بیان‌شده در کتاب، با محوریت مسئله توسعه پایدار شهری صورت گیرد. لیکن، این کتاب در درجه اول به مثابه راهنمایی برای آشنایی با «ارزیابی تأثیرات اجتماعی» نوشته شده است و از هر منظر مدعی ارائه راهکارهایی برای کاربرد ارزیابی تأثیرات اجتماعی در همه اقدامات توسعه‌ای است. بنابراین محدود کردن همه مثال‌ها و رویکرد کلی کتاب به مسائل توسعه شهری معقول نمی‌نماید. از سویی دیگر، واقعیت این است که در حال حاضر، تعداد مطالعات منتشرشده در زمینه ارزیابی تأثیرات اجتماعی

۱. برخی به وجود تمایزهایی میان اِتا و اتای استراتژیک قائل‌اند و روشی را ناظر بر ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها و برنامه‌ها می‌دانند و ماهیتی متمایز برای سیاست‌ها و برنامه‌ها قائل‌اند. این بدان معنا نیست که اِتا به‌صورتی که در این کتاب مطرح شده قابل استفاده برای ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها و برنامه‌ها نیست؛ بلکه تمامی مواردی را که برای ارزیابی این‌گونه اقدامات توسعه‌ای لازم است دربرنمی‌گیرد.

اقدامات توسعه‌ای در محیط‌های شهری به‌اندازه‌ای نیست که بتوان مثال‌های متعددی از آنها برگرفت و به خواننده فارسی‌زبان ارائه کرد. ناگزیر طیفی از مثال‌ها و مسائل مرتبط با ارزیابی تأثیرات اجتماعی اقدامات توسعه‌ای در حوزه‌های مختلف در این کتاب گنجانده شده است. اگر توجه به ارزیابی تأثیرات اجتماعی در ایران گسترش یابد و مطالعات تجربی به اندازه کافی در هر حوزه از اقدامات توسعه‌ای صورت گیرند، درازمدت می‌توان مجلدات مستقلی درباره کاربست آنها در هر حوزه از توسعه تدوین کرد، ولی اکنون چنین امکانی فراهم نیست.

www.ketab.ir

ایبایچه‌ای بر دومین انتشار

چاپ اول این کتاب زمانی عرضه شد که مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی در شهرداری تهران به تازگی جدی شده و تعداد زیادی از آنها به محققانی که از سال ۱۳۸۸ به بزرگ‌های آموزش ارزیابی تأثیر اجتماعی شرکت کرده بودند، سفارش داده شده بود. از آن زمان تاکنون، بخت آن را داشته‌ام که از نزدیک، با شماری از محققان ارزیابی تأثیر اجتماعی به عنوان ناظر همکاری کنم و همچنین به عنوان عضوی از شورای علمی‌ای که درباره ارزیابی تأثیر اجتماعی در شهرداری تهران فعالیت می‌کند، از نزدیک با کم و کیف مطالعات انجام شده آشنا شده‌ام. بنابراین می‌توانم از آنچه در این کتاب در مورد کیفیت و شیوه انجام مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی مد نظر بوده و آنچه در عمل انجام شده است، ارزیابی داشته باشم. این ارزیابی تا اندازه زیادی آسیب‌شناختی است. تصور می‌کنم بخشی از این آسیب‌ها، به خوانش محققان از این کتاب ارتباطی ندارد، اما در این رابطه نیز می‌توان به آسیب‌ها پرداخت. از میان چهار آسیبی که مایلم در اینجا به آنها پردازم، مهم‌ترین

آسیب، این است که ارزیابی تأثیر اجتماعی به جای آنکه مطالعه‌ای کاربردی - انتقادی در چهارچوب تلاش برای تضمین توسعه اجتماعی باشد، در بیشتر مجموعه مطالعات موجود، به بخشی از مطالعات اجتماعی‌ای که از قبل نیز موجود بودند و از جنس پژوهش برای رفع تکلیف هستند، بدل شده است. این مسخ شدن، در مسیر فروکاستن بینش و روح مندرج در ارزیابی تأثیر اجتماعی به مجموعه‌ای متوالی و مکانیکی از مراحل پیش بردن یک تحقیق اجتماعی، صورت گرفته است. متأسفانه در غالب پژوهش‌های موجود، الگوی ده‌مرحله‌ای مندرج در این کتاب، به چهارچوبی برای نوشتن پیشنهاد‌های تحقیق و روالی خطی و فاقد خلأ و تردید تبدیل گردانده شده و فرایند نوشتن گزارش‌های مطالعات تبدیل شده است. این در شرایطی است که در کتاب توضیح داده شده که مرحله‌بندی ارائه شده، ابزاری تحلیلی و برای روشن شدن منطق ارزیابی تأثیر اجتماعی است و بدون بینش خاص، این مطالعات، به ابزاری بی‌فایده تبدیل خواهد شد.

دومین آسیب بزرگ مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی، فقدان بینش نظری است. فصل دوم این کتاب - همچنین محث «جایگاه نظریه در اتا» در فصل پنجم، مغفول‌مانده‌ترین بخش‌های این کتاب در مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی در شهرداری تهران در دهه‌های گذشته بوده است. این نقیصه به آنچه پیش‌تر گفته شد ارتباط وثیقی دارد. ارزیابی تأثیر اجتماعی، ابزار روش‌شناختی نیست؛ بلکه رویکردی است که به روش‌شناسی اجتماعی به صورت میان‌رشته‌ای است. این رویکرد باید با روش‌های نظری، و چهارچوب‌هایی که قادر به تبیین وقایع منتج از اقدامات توسعه‌ای باشند، درک شود. بدون درک جایگاه نظریه‌های اجتماعی و نظریه‌هایی که می‌توانند شرایط موفقیت یا پیامدهای منفی اقدامات توسعه‌ای را تبیین

کنند، نمی‌توان از کاربست متوالی مراحل‌ی که برای ارزیابی تأثیر اجتماعی برشمرده شده است، به اهداف ارزیابی تأثیر اجتماعی رسید. بیشتر پژوهش‌های ارزیابی تأثیر اجتماعی که تاکنون انجام شده‌اند، نتوانسته‌اند نسبت نظریه و به‌ویژه پیش‌جامعه‌شناختی با پژوهش‌های ارزیابی تأثیر اجتماعی را مشخص کنند و از این بینش‌ها به‌درستی بهره بگیرند. البته از سوی دیگر، تأکید این کتاب بر کاربست اساسی نظریه‌های بُرد متوسط در ارزیابی تأثیر اجتماعی نیز مغفول مانده است. بسیاری از پژوهش‌ها صرفاً از این منظر به رفع تکلیف کرده باشند و چیزی تحت عنوان نظریه در پژوهش به‌نحایت، الگوهای نظری بی‌ربط را در ارزیابی تأثیر اجتماعی به کار گرفته‌اند.

سومین آسیب در مطالعات مردم‌پژوهی، فقدان تمایز میان نظرسنجی و اندازه‌گیری تأثیر است. اگرچه در میان ششم مبثی مستقل به تعریف نسبت میان نظرسنجی و ارزیابی تأثیر اجتماعی اختصاص داده شده، اما کماکان پژوهش‌های موجود مملو از به‌کارگیری نظرسنجی برای سنجش تأثیراتی است که نمی‌توان آنها را از این طریق اندازه گرفت. برای مثال، بسیاری از مطالعات وقتی خواسته‌اند اثر اجرای پروژه‌ای بر کیفیت هوا را اندازه بگیرند، از مردم تحت تأثیر پروژه پرسیده‌اند «آیا این پروژه سبب بهبود کیفیت هوا شده است؟» این پرسش برای دانستن نظر مردم درباره تأثیرات پروژه می‌تواند مفید باشد و البته در ارزیابی تأثیر اجتماعی نیز جایگاه خاصی دارد، اما پاسخ‌های مردم به معنای سنجش تأثیرات نیست. بلکه سنجش نظر مردم درباره تأثیرات است. برای سنجش چنین تأثیری باید داده‌های مراکز سنجش کیفیت هوا را مبنای قرار داد. تمایز نهادن میان این دو می‌تواند کیفیت سنجش و برآورد در مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی را بهبود بخشد.

چهارمین آسیب مهم بیشتر مطالعاتی که تاکنون انجام شده، فقدان رویکرد و ترکیب بین‌رشته‌ای در تیم‌های تحقیقاتی است. ارزیابی تأثیر اجتماعی به‌واقع کاربرد بین‌رشته‌ای علوم اجتماعی و علوم دیگر برای شناسایی راهکارهای تقویت نتایج مثبت اقدامات توسعه‌ای و شناسایی پیامدهای منفی آنهاست. برای چنین کاری نمی‌توان صرفاً بر دانش جامعه‌شناسی یا علوم اجتماعی تکیه کرد. وقتی قرار است ارزیابی تأثیر اجتماعی در محیط شهر صورت گیرد، یا پروژه‌هایی با ماهیت زیست‌محیطی (نظیر سدسازی، یا مدیریت پسماندهای شهری) در چهارمحال ب. ب. ارزیابی تأثیر اجتماعی مطالعه شوند، نمی‌توان از متخصصان شهرسازی، معماری یا متخصصان محیط‌زیست بهره نگرفت. متأسفانه در حال حاضر، بیشتر مطالعات، در ظاهر ماهیت بین‌رشته‌ای را تأیید می‌کنند اما در عمل مطالعه بین‌رشته‌ای صورت نمی‌گیرد. این روند به تضعیف یافته‌های ارزیابی تأثیر اجتماعی و تخریب افق درازمدت توسعه کاربردی آن در مطالعات توسعه می‌انجامد.

زمانی که این کتاب منتشر شد، هنوز مطالعات تجربی زیادی در حوزه ارزیابی تأثیر اجتماعی منتشر نشده بود؛ اما این وضعیت به‌کلی تغییر کرده است. بیش از ۵۰۰ مطالعه با کیفیت‌های مختلف - در شهرداری تهران در همین زمینه انجام شده است. روند گرفتن مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی در شهرداری تهران، تأثیرات بر عرصه‌های دیگر اقدامات توسعه‌ای نیز داشته است. برخی از شهرداری‌های شهری کشورهای شور و برخی سازمان‌ها که اقدامات توسعه‌ای انجام می‌دهند به‌ویژه در حوزه شهرسازی، سدسازی و کشاورزی) نیز تمایل بیشتری برای انجام این مطالعات نشان داده‌اند. اکنون فرصتی است تا از حد نگارش آثاری شبیه به این کتاب فراتر رفته و محققان علاقه‌مند به این عرصه تلاش

کنند آثاری با تمرکز بر مطالعات تجربی انجام شده تدوین کنند. اگرچه انتشار «مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ارزیابی تأثیر اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها» که به همت شهرداری تهران در مهرماه ۱۳۸۹ برگزار شد، مجموعه‌ای از مطالعات در این حوزه را به علاقه‌مندان معرفی می‌کند، اما تصور می‌کنم فراوانی مطالعات، سبب شده امروز ارزیابی تأثیر اجتماعی در وضعیتی قرار داشته باشد که بتوان بر مبنای ایده‌ها، دیدگاه‌های نظری و روش‌شناسی‌های موجود، مجموعه مقالات یا مطالعاتی را برای تدوین مقصود، تدوین و به جامعه علمی کشور عرضه کرد. چنین انتظاری می‌تواند این فواید را دربر داشته باشند:

■ نقصان‌های مطالعات موجود شناسایی شده و الگوهای بهتری برای انجام مطالعات به محققان این عرصه ارائه شود؛

■ فواید این‌گونه مطالعات و همچنین فواید عملی مترتب بر یافته‌های آنها برای محققان و همچنین کسانی که در مدیریت اقدامات توسعه‌ای ذی‌نفع هستند، تشریح شود؛

■ متونی انضمامی‌تر و تجربی‌تر برای آموزش ارزیابی تأثیر اجتماعی و ترویج منطق حاکم بر آن، به‌منظور آشنایی کسانی که مایل هستند در این عرصه فعالیت کنند، فراهم آید.

به‌عنوان یکی از علاقه‌مندان ارزیابی تأثیر اجتماعی و کسانی که به قابلیت این‌گونه مطالعات برای بهبود بخشیدن نتایج اقدامات توسعه‌ای باور دارد، مقدمه چاپ دوم این اثر را رسانه‌ای قرار می‌دهم تا محققان این عرصه را به تلاش برای منسجم کردن و تدوین آثاری با خصوصیات برشمرده شده و ارائه آن به جامعه علمی ایران ترغیب کنم. درنهایت مایلم از همه کسانی که این کتاب را خواندند و برخی که علاوه بر خواندن، نویسنده را از نظرات خود درباره آن آگاه ساختند،

تشکر کنم. اگرچه چاپ دوم کتاب به دلیل تنگنای وقت - که بیماری مهلک این روزهای جامعه ماست و شاید بیش از هرکس، محققان و نویسندگان را قربانی می‌کند - بدون تغییر محتوایی نسبت به چاپ اول منتشر می‌شود، اما مایل‌م قدردانی خود را نسبت به ایشان بیان کنم. همچنین باید از مدیران اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران تشکر کنم که فرصت انتشار چاپ دوم کتاب را فراهم کردند.

محمد فاضلی

۲۱ دی ۱۳۹۱

افرادی در نگارش این کتاب به درجاتی سهم داشته‌اند و لازم است سپاسگزار همهٔ ایشان باشم. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران و به‌ویژه جناب آقای مصطفی ریاست این دفتر، از هیچ حمایتی دریغ نورزیدند و با فراهم آوردن شریعت برگزاری کارگاه‌های آموزش اتا در سال ۱۳۸۸، بستر مساعدی برای تدوین گام به گام و تصریح جزئیات روش‌شناسی اتا ایجاد کردند.

همچنین باید از دوست گرامی آقای سلیمان پاک‌بخت تشکر کنم که در همهٔ مراحل برگزاری کارگاه‌های آموزش اتا و فراهم آوردن مطالب و محتوای آنها با یکدیگر همراه بوده‌ایم و مجموع بحث‌ها و فعالیت‌ها مشترکمان در خلال یک سال گذشته، سهم بسزایی در شکل‌گیری محتوای کتاب داشته است. ایشان نسخهٔ نهایی کتاب را به‌دقت مطالعه کردند و نکات مهمی را متذکر شدند که تأثیر شایسته‌ای در تغییر عنوان کتاب، افزودن برخی مطالب و تغییر ساختار قرار گرفتن مطالب داشته است. همچنین باید از قریب ۲۰۰ نفر از استادان، محققان و دانشجویانی

یاد کنم که در مجموع پنج کارگاه آموزش اتا در تهران و مشهد شرکت داشتند و علاقه و اشتیاقی که به این مبحث نشان دادند، مشوقی برای تدوین این اثر بوده است. برخی از مبحث‌های این کتاب نیز در خلال مباحثات این کارگاه‌ها به صورت کنونی درآمده است.

من در تمام مدت کار روی این اثر، از امکانات رفاهی و خدمات پژوهشی‌ای که دانشگاه مازندران در بابلسر در اختیارم گذارده بود، بهره‌گرفته‌ام که همگی سهم مهمی در زدودن برخی دغدغه‌های مانع در فعالیتهای علمی داشته‌اند. در پایان و از همه مهم‌تر باید سپاسگزار مسرور فرزندم باشم که بزرگوارانه پذیرفتند روزهایی طولانی - که باید در درشان می‌بود - یکدیگر را با سکوت، تنها بگذاریم. این کتاب، حاصل این روزهای سخت سکوت است.

محمد فاضلی

بابلسر، آسفند ۱۳۸۸